

ORTAÇAĞ HİRİSTİYAN DÜNYASINDA ULUSLARARASI İLİŞKİLER DÜŞÜNCESİ

Seyfi SAY*

Özet

Bu çalıřmada, modern uluslararası iliŐkiler dűőüncesinin ya da kuramının Ortaçağ Hıristiyan dűnyasındaki nüveleri ya da temelleri konu edilmektedir. Arařtırma konusunun niteliđi, literatűr taraması yapılmasını zorunlu kılmıŐtır. Atıfta bulunulan kaynakların Ortaçağ dűőünűrlerinin kendi eserleri deđil, söz konusu dűőünűrlerin gűrűŐlerine dikkat çeken uluslararası iliŐkiler uzmanlarının çalıŐmaları olmasına önem verilmiŐtir. Ortaçağ Batı dűnyasında neredeyse bűtűn sosyal kurumları belirli lűde etkilemiŐ ve ŐekillendirmiŐ bulunan Hıristiyanlık inancının, hem yaŐanan gerçeklik olarak uluslararası iliŐkileri hem de uluslararası iliŐkiler kuramı olarak adlandırılabilir ıklama çabalarını tesiri altında tutmuŐ olduđu gűrűlmektedir. Avrupa’da “dűzen”in sađlanması çabalarının ardında da aynı faktűr yer almaktadır. Őarlman’ın bir imparatorluk kurup Papa’ya karŐı gűclű bir siyasal rakip olarak yűkselmesi ve bűylece Papalık ile İmparatorluk arasında “sekűler” bir çatıŐmaya zemin hazırlaması, Batı uluslararası sisteminde bir dűnűm noktası durumundadır. Dinin yanısıra “savaŐ” ve “diplomasi”nin, uluslararası iliŐkiler geleneđini Őekillendiren temel uygulamalar olduđu gűrűlmektedir. Bu gerçek, Bizans İmparatorluđu rneđinde de kendisini gűstermektedir. Ortaçağ Hıristiyan siyaset dűőüncesinin iki önemli temsilcisi, Hippo’lu Augustine ve Thomas Aquinas, uluslararası iliŐkiler kuramına yaptıkları dolaylı katkı ile de anılmaktadırlar. Aquinas’ın asıl önemi, “akıl” (ratio) kavramının itibar ve yaygınlık kazanmasında ve bűylece genelde sosyal bilimlerin ve özelde sekűler uluslararası iliŐkiler kuramının geleceđinin Őekillenmesinde oynadıđı rolde kendisini gűsterir.

Anahtar Kelimeler: Ortaçağ, uluslararası iliŐkiler, dıŐ politika, kilise, diplomasi, savaŐ, dűzen.

THOUGHT OF INTERNATIONAL RELATIONS IN MEDIEVAL CHRISTIAN WORLD

Abstract

This research studies the origins or the roots of modern international relations thought, or theory in the medieval Christian world. The nature of the research subject necessitates a literature survey.

* Yrd. Do. Dr., Erciyes Üniversitesi İletiŐim Fakűltesi (Kayseri), sayseyfi@yahoo.com

Importance is paid to choose the sources to be referred to from studies of international relations experts who draw attention to medieval thinkers, rather than the works of the medieval thinkers, themselves. It is observed that the Christian faith, which had influenced and shaped almost all of social institutions of medieval Europe, wielded significant influence in international relations, as being the practiced reality, as well as the attempts of explication, which can be named as international relations theory. The same factor is also behind the efforts to ensure "order" in Europe. Charlemagne's building of an empire and rising as a powerful political opponent against the Pope, thus preparing the ground for a secular conflict between the Empire and the Papacy is a political turning point in Western history. Alongside religion, "war" and "diplomacy" are observed to be fundamental practices which shape the international relations tradition. This fact manifests itself also in the case of the Byzantine Empire. Two significant representatives of medieval Christian political thought, Augustine from Hippo and Thomas Aquinas, are remembered by their indirect contribution to international relations theory. The significance of Aquinas arises principally in the role he played on the process which gained reputation and prevalence to the *ratio* concept, thus on shaping the future of social sciences in general and international relations in particular.

Keywords: Middle Age, International relations, foreign policy, Church, diplomacy, war, order.

Giriş

Uluslararası ilişkiler alanının oldukça yeni bir akademik disiplin olması ve inceleme alanı olarak esas itibariyle "modern devlet" in ortaya çıkışından sonraki süreci seçmiş bulunması, bu alana ilişkin kuramsal çalışmaların niteliğini ve kapsamını belirleyen bir etken durumundadır. Bu çerçevede, disipline katkı sağlayacak bir uluslararası ilişkiler düşüncesinin ya da kuramsal nitelik taşıyan açıklamaların modernite öncesi dönemde mevcut olup olmadığı sorusu, konunun uzmanlarının görmezden geledikleri bir husus olmayı sürdürmüştür. Bu makalenin konusunu, dile getirilen soruya, Ortaçağ Batı dünyası ekseninde verilebilecek olan cevap oluşturmaktadır. Başlıkta Ortaçağ Batı dünyası tabiri yerine Ortaçağ Hıristiyan dünyası ifadesinin kullanılmış olması, Skolastik düşüncenin hüküm sürdüğü Rönesans ve Reformasyon öncesi dönemde Batı dünyasındaki düşünce faaliyetlerinin temel karakteristiğini Hıristiyanlık inancına olan bağlılığın oluşturmuş bulunmasıdır. Nitekim sözü edilen dönemde öne çıkan düşünürlerin hemen hepsinin ayırıcı vasfı, aynı zamanda Kilise'nin önde gelen isimleri olmalarıdır.

Belirtilen bu hususlardan anlaşılacağı gibi, bu çalışmanın sorunsalını, modernlik öncesi dönemde Ortaçağ Hıristiyan dünyasında çağdaş uluslararası ilişkiler düşüncesine temel teşkil eden ya da zemin hazırlayan bir fikir mecrasının bulunup bulunmadığı oluşturmaktadır. İnsanlığın düşünce mirasının, birbirinden kesin biçimde kopuk ya da duvarlarla ayrılmış bağımsız kapalı evrenler değil, değişimin yanısıra etkileşime ve sürekliliğe de işaret eden bir süreç anlamına geldiği yönündeki sağduyuya dayalı tespitten hareketle, burada dile getirilen sorunsala karşı hipotez mahiyetinde verilecek cevap; modernlik öncesi dönemin, sadece moderniteyi, modern devlet yapısını ve uluslararası ilişkilerin bugünkü görünümünü değil aynı zamanda uluslararası ilişkiler düşüncesinin gelişim mecrasını da belirlediğidir. Bir başka deyişle, bu çalışmanın hipotezini, kimi zaman Batı-merkezcilikle de suçlanan bugünkü uluslararası ilişkiler kuramının temellerinin, Ortaçağ Hıristiyan dünyasındaki düşünce akımlarından bağımsız

olmadığı ve onlardan önemli ölçüde etkilendiği kanaati oluşturmaktadır. Böylesi bir çalışma, bütünüyle seküler bir alan gibi görülen uluslararası ilişkiler kuramının teolojiye kadar uzanan derin köklerinin anlaşılması kadar, Batı-merkezci olarak nitelendirilmesinin ardındaki etkenlerin fark edilmesi bakımından da önem taşımaktadır. Kısacası bu çalışmanın amacını, uluslararası ilişkiler kuramının Batı'daki kökenlerinin anlaşılmasına katkı sağlanması için, konuya dikkatleri çekme çabası oluşturmaktadır.

Böylesi bir araştırmamanın, esas itibarıyla düşünce tarihiyle ilgili olması nedeniyle, yöntem olarak literatür taramasına dayanması gerektiği açıktır. O yüzden bu çalışmada daha çok uluslararası ilişkiler bilim adamlarının konuyla ilgili tespitlerine dikkat çekilmektedir. Bu nokta aynı zamanda tartışma konusu yapılan düşünürlerin kendi eserlerine niçin atıfta bulunulmadığı sorusunun da cevabını oluşturmaktadır. Sözü edilen düşünürler, uluslararası ilişkiler alanının kuramcıları olarak tanınmadıkları için, konunun günümüz uluslararası ilişkiler literatüründe onlara yapılan atıflar üzerinden tartışılması, bahis mevzuu olan düşünürler ile disiplin arasındaki bağlantının ortaya konulması bakımından zorunludur.

Doğal olarak, böylesi bir çalışmanın temel sorunlarından birini, Ortaçağ düşüncesi ile çağdaş uluslararası ilişkiler kuramının kavramsal çerçevesi arasındaki farklılık ya da kopukluk oluşturmaktadır. Bu, aynı zamanda paradigma farklılığı anlamına da gelmektedir. Ancak paradigma ve kavramsal çerçeve farklılığı, Ortaçağ dünyasındaki uluslararası ilişkiler kuramının inceleme alanına giren olgulara ilişkin düşünce birikiminin gözardı edilmesi için tek başına yeterli bir gerekçe olamaz. Burada önemli olan, söz konusu düşünce mirasının çağdaş uluslararası ilişkiler kuramının terminolojisine ya da diline, yanlış anlama ve değerlendirmelere meydan vermeyecek şekilde aktarılabilmesidir. Bu da kimi zaman, özgün terimlerinin bazılarının olduğu gibi aktarılmasını gerektirir.

Hipotezimiz çerçevesinde ifade ettiğimiz kanaatin, başka yazarlarca değişik şekillerde ifade edilmekte veya zımnen de olsa onaylanmakta olduğu söylenebilir. O yüzden bu çalışmada, söz konusu yazarlar tarafından ortaya konan kuramsal ve kavramsal çerçeve esas alınmıştır. Nitekim uluslararası ilişkiler teorisi tarihi üzerine bir eser kaleme almış olan Knutsen'e göre, genelde uluslararası ilişkiler kuramlarının tarihinin Birinci Dünya Savaşı'nın hemen öncesine uzandığı düşünülmeyle birlikte, gerçekte bilim adamları, askerler ve devlet adamları, teşekkülü yaklaşık dört beş yüzyıl öncesine dayanan "modern devlet"ten bu yana uluslararası ilişkilere dair kuram geliştirmişlerdir. Her şeyden önce, "devlet" hakkında kuram geliştirmeye çalışan pek çok siyaset teorisyeninin, devletlerarası ilişkiler hakkında da açıklamalar yaptıkları görülmektedir. Bu tür kuramsal değerlendirme ve analizler; diplomatik mektuplar, devlet başkanlarına yapılan tavsiyeler, uluslararası hukuk metinleri, devlet adamları ile askerlerin yazışmaları ve otobiyografilerinde kendilerini göstermektedir.¹

Bunun da ötesinde, uluslararası ilişkiler teorisinin tarihsel temellerini "modern devlet" in doğuşuyla sınırlandırmaktan kaçınıp açıkça çok daha öncesine dayandıranlar da mevcuttur.

¹ L. Knutsen Torbjon, *Uluslararası İlişkiler Teorisi Tarihi*, (çev. Mehmet Özyay), Açılım Kitap, İstanbul 2006, s. 12-13.

Onlara göre, uluslararası ilişkiler teorisi geleneğinin kökenleri, her ne kadar “analitik” değil “tarihsel” bir nitelik taşıyor olsa da tarihin kaydedilmeye başlandığı döneme kadar uzanmaktadır.² Ortaçağ’ın, Antikite’nin Roma İmparatorluğu ile modern zamanların ulus-devletleri arasında köprü olduğunu belirten Hayes, bu dönemde antik kültürün çağdaş dünyaya aktarıldığını ifade etmektedir. Bugünün temel kurumları ve gelenekleri o dönemde şekillenmiş ve geliştirilmiştir ve Ortaçağ, bir bakıma modernitenin anasıdır.³ Doğal olarak bu, modernitenin uluslararası ilişkiler boyutu için de bir ölçüde geçerlidir. Ancak Ortaçağ sisteminde, bugünkü modern devletler sisteminin aksine, devlet adlı kurumsal birime özgü, sadece bu birimler arasında yürütülen ve eşitlik temeline dayalı bir faaliyet olarak “uluslararası ilişkiler”e ve “dış politika”ya ilişkin belirgin ve açık bir görüş yoktur. Bununla birlikte imparatorlar, krallar, papalar, piskoposlar, baronlar, şehirler, üniversiteler, loncalar, üniversiteler ve şövalyeler gibi etkin gözlemciler arasındaki ilişkiler bugünkü uluslararası ilişkilerin bir benzeri olarak kabul edilebilirler.⁴

Öte yandan Herodot ve Tukidides gibi klâsik tarihçilerin eserlerinin gösterdiği gibi, İlkçağ’dan günümüze dek tarih kitaplarının devletler ve toplumlararası ilişkilerle ilgili bilgilere de yer verdikleri görülmektedir.⁵ Toynbee’ye göre, birbiriyle temas hâlinde bulunan lokal egemen devletlerin ortaya çıkışına paralel olarak uluslararası ilişkiler olgusu da ortaya çıkmıştır. Bunun da ötesinde, modern devletlere özgü uluslararası ilişkiler sistemine benzer bir yapının Yunan şehir devletleri döneminde ortaya çıktığını savunanlar da mevcuttur. Günümüzdeki biçimiyle uluslararası ilişkiler modern bir olgu olmakla birlikte, birbirinden bağımsız toplumlar arasındaki münasebetler ve etkileşim olarak alındığında, uluslararası ilişkilerin insanın toplum hâlinde yaşamaya başlamasıyla ortaya çıktığı söylenebilir.⁶ “Buradan hareketle, ilk çağlarda da bir tür uluslararası ilişkiler düşüncesinin olabileceğini mantıksal olarak söyleyebiliriz.”⁷

Yine Knutsen’e göre, Uluslararası ilişkiler teorisinin kökenlerine ilişkin araştırma ve incelemeler, hem kilise yasası hem de teamül hukuku çerçevesinde Ortaçağ yasasına ilişkin tartışmaları da içermelidir.⁸ Kilise Kanunu ve teamül hukukunun, uluslararası ilişkiler biliminin birbirinden farklı kaynakları olarak düşünülebileceğini öne süren Knutsen’e göre, hukuk bilimini Roma’dan miras olarak devralan Bizans’ın aksine, Batılı bilim adamları iki hukukî geleneğe yaslanıyorlardı: Kilise yasası ve teamül. Kilise yasası Kilise liderlerince yürütülmekte ve Hıristiyan teolojisi tarafından desteklenmekle birlikte, Roma hukukuna dayanıyordu. Bunun aksine, teamül hukuku, örfi davranışların yasallaşmasını temsil etmektedir. Kaynaklarını, yüzyıllar öncesinin barbar kabile şeflerinin ve krallarının uygulamalarından almaktadır.⁹

² A.g.e., s. 23-25.

³ Carlton J. H. Hayes, “Medieval Diplomacy”, *The History and Nature of International Relations* içinde (s. 67-89), (ed. Edmund Aloysius Walsh), The Macmillan Company, New York 1922, s. 69.

⁴ Kevin Wilson ve Jan van der Dussen (Ed.), *What is Europe? The History of the Idea of Europe*, Routledge, London 1995, s. 154.

⁵ Önder Arı, *Uluslararası İlişkiler*, Der Yay., İstanbul 1987, s. 10.

⁶ A. Nuri Yurdusev, “‘Uluslararası İlişkiler’ ve Öncesi”, *Devlet, Sistem ve Kimlik: Uluslararası İlişkilerde Temel Yaklaşımlar* (s. 15-55), (der. Atilla Eralp), 7. b., İletişim Yay., İstanbul, 2004, s. 21-23.

⁷ A.g.e., s. 29.

⁸ Knutsen, s. 51.

⁹ A.g.e., s. 42.

Hıristiyanlığın Uluslararası İlişkiler Pratiği ve Teorisine Etkisi

Aurelius Ambrosius (Saint Ambrose) (337/340-397), Beda Venerabilis (Venerable Bede) (672/673- 735) ve Martianus Minneus Felix Capella (V. yüzyıl başları) gibi isimlerin siyaset teorisine yaptıkları katkılar önem taşımakla birlikte Roma İmparatorluğu'nun yıkılışına denk gelmektedir. Buna karşılık, erken dönem Ortaçağ bilimi,¹⁰ çığır açıcı bağımsızlıktan ve orijinal düşünceden izler taşımamaktadır.¹¹ Ayrıca bu dönemde, Uzak Batı'daki bütün bilimsel faaliyetler Hıristiyan ruhban sınıfının egemenliğinde devam ettirilmiştir.¹² Batı'da Ortaçağ devlet düşüncesi ve buna bağlı olarak uluslararası ilişkiler anlayışı, her şeyden önce Hıristiyanlığa dayanır. "Zaten, yepyeni bir insan anlayışı getiren bir dinin, kendince bir Devlet görüşü olmaması düşünülemez."¹³ Knutsen'in ifadesine göre bu durum, Yunan *polis* ve Roma *imperium* kavramlarını da içeren klâsik siyasal felsefenin Hıristiyanlık öncesi kuramlarının yok olması anlamına gelmektedir.¹⁴

Ancak söz konusu kavramların etkisini yitirmesini Hıristiyanlığın fikrî etkisinden çok, bizzat Eski Yunan'ın ve Roma İmparatorluğu'nun ortadan kalkmış olmasının yol açtığı arayışlara bağlamak daha isabetli olabilir. İmparatorluk ortadan kalkınca *imperium* kavramının da eskisi gibi ilgi çekmemiş olması doğaldır. O nedenle Ortaçağ uluslararası ilişkiler düşüncesini öncelikle pratikten doğan görüş ve yaklaşımlar manzumesi olarak ele almak gerekmektedir. Hıristiyanlık inancının söz konusu düşünce üzerindeki etkisinin ve bu din mensuplarının oluşturdukları kurumlar vasıtasıyla siyasal ve toplumsal düzen üzerinde meydana getirdikleri etkinin, bir başka deyişle pratiğin bir yansıması olarak ele alınması, gerçekliğin anlaşılması bakımından önem taşımaktadır. Ehler ve Morrall'in ifadesiyle, zamanın şartları ve dış baskılar, Kilise'yi bizzat kendi topraklarına sahip bağımsız bir devlet olmaya itmiş ve Ortaçağ devletler sisteminde politik bir taraf durumuna getirmiştir.¹⁵

Uluslararası ilişkiler pratiğinin en önemli boyutlarından birini savaşların oluşturduğu açıktır. Batı'da Ortaçağ boyunca, savaşların kontrolüne yönelik herhangi bir girişimin söz konusu olmadığı bilinmektedir. Germanik kabileler, bırakın meşru olup olmadığını tartışmayı, savaşın

¹⁰ Ortaçağ, genelde iki döneme ayrılarak ele alınmaktadır: Yaklaşık 400 yılından 1150-1200 yıllarına kadar olan devir Erken Ortaçağ olarak adlandırılmakta ve Kuzey Avrupa için sosyal, ekonomik ve entelektül bakımdan bir geçiş (bazen de düzensizlik) süreci olarak görülmektedir. Dönemin özelliği, Akdeniz uygarlıklarının ve bu arada İslâm'ın entelektüel hâkimiyetinin gözle görülür durumda olmasıdır. Geç Ortaçağ ise 1150-1200 yıllarından yaklaşık 1500 yılına kadar olan dönemi kapsamaktadır. Bu devirde Eski Yunan ve Arap eserleri Latince konuşan bilim adamları tarafından incelenebilir duruma gelmiş, Batı Hıristiyanlığı'nın entelektüel yaşamı değişim geçirmiş ve entelektüel liderlik kuzeye kaymıştır. Bk. David C. Lindberg, "Preface", *Science in the Middle Ages* içinde (vii-xv), The University of Chicago Press, Chicago 1978, s. x.

¹¹ Knutsen, s. 37.

¹² A.g.e., s. 39. Kilise eğitimi, dogmatik niteliği nedeniyle bilimsel gelişmeye öncülük edememekle birlikte, Batı dünyasına, eğitimin kurumsallaşmasını sağlama, devlete ait okul sisteminin kurulmasını mümkün kılan şartları hazırlama, bilimsel araştırma ve incelemeler için gereken altyapının ve klâsik literatürün oluşumuna hizmet etme gibi katkılar sağlamıştır. Bk. Frank Pierrepont Graves, *A History of Education During the Middle Ages and the Transition to Modern Times*, MacMillan, New York 1910, s. 113, 184, 198.

¹³ İlhan Akın, *Kamu Hukuku*, Beta Basın Yayım, 7. b., İstanbul 1993, s. 42.

¹⁴ Knutsen, s. 40.

¹⁵ Sidney Z. Ehler ve John B. Morrall, *Church and State Through the Centuries. A Collection of Historic Documents with Commentaries*, The Newman Press, Westminster-Maryland 1954, s. 3.

yanlış olabileceğine dair bir düşünceye bile sahip değillerdi. Bununla birlikte esir alınan askerlere ve elçilere şövalyevâri muamelede bulunmak gibi âdil yönetime özgü birtakım temel düşünce ve uygulamaları mevcuttu. “Savaş ve diplomasi konusundaki teamül hukukunda yansıtıldığı üzere bu düşünceler, uluslararası ilişkiler teorisi için erken dönem bir kaynak olarak değerlendirilebilir.”¹⁶

Dinin uluslararası ilişkiler alanındaki etkisi ise konunun başka ekonomik ve sosyal boyutları da bulunmakla birlikte Haçlı Seferleri’nde kendisini açıkça gösterir. Dinin, daha doğrusu Kilise örgütünün etkisinin diğer boyutunu ise Avrupa’da düzenin sağlanması çabalarının oluşturduğu görülmektedir. Çünkü Ortaçağ Avrupası gerçek anlamda bir devletler sisteminden çok, krallar, soylular, ruhban sınıfı ve şehirler arasındaki siyasal düzenlemelerin dinamik ve sürekli değişen bir görünümüne sahipti.¹⁷ Buna bağlı olarak Ortaçağ boyunca Batı’da uluslararası düzeyde birlik ve düzeni sağlama adına yüzyıllar boyunca Kilise gibi oluşumlar tarafından çeşitli girişimlerde bulunulmuştur. Bu parçalanmış yapı sayesinde geniş bir hareket ve manevra alanı edinen Kilise, “ortak bir Batılı kimliğin ilk nüvelerini ortaya koymaya” çalışmanın yanısıra Roma medeniyetinin kalıntılarını muhafaza etmiş ve eğitim-öğretim faaliyetlerini örgütlemiştir. Kaos ve değişim dönemlerinde kısmen bir süreklilik ve istikrar unsuru olarak hizmet vermiş, Batı’da ortak bir kültürün oluşumunu sağlamıştır. Hıristiyanlık, Latince, Roma Hukuku’nun kalıntıları ve Roma İmparatorluğu’nun kurumlarından arta kalanlar, parçalanmış durumdaki bu kıtada kültürel açıdan bir ortak payda olmayı sürdürmüştür.¹⁸ Kilise’nin Hıristiyan devletler ve toplumlar arasında barışı sağlamak için geliştirdiği kavramlardan birini “Kilise Barışı” (*Pax Ecclesiae*) oluşturmaktadır. Bu kavram, 990’lı yıllarda Kilise ruhban meclisi tarafından, Kilise mülkiyetine ve sivil halka karşı (ruhban sınıfı mensupları, hacılar, kadınlar, tüccarlar ve köylüler) savaş ve şiddetin aforoz tehdidi ile engellenmesi için ihdas edilmiştir. “Tanrı barışı” (*Pax Dei*) olarak da bilinen bu hareketin ardından Kilise, XI. yüzyılda, “Tanrısal Ateşkes” (*Treuga Dei*) olarak adlandırılan ve haftanın belirli günlerinde, belli mevsimlerde ve dinî bayramlarda savaşmayı yasaklamayı amaçlayan girişimini başlatmıştır.¹⁹

Öte yandan, bu dönemde oluşturulan diplomatik kurumların ve teşekkül etmeye başlayan diplomatik kadroların, bugünkü anlamda olmasa da, kendi dönemlerinin şartlarını yansıtan bir uluslararası ilişkiler anlayışına sahip oldukları söylenebilir. Papalığın, diplomatik kayıtları “sicil uzmanları”nın yönetimi ve yetkisi altında özel arşivlerde toplayan bir arşiv dairesine sahip olduğu görülmektedir. Ayrıca Şarlman’ın da (Charlamagne),²⁰ Ren Nehri’nin girişinde kurulmuş olan Aix-la-Chapelle (ya da Aachen) şehrindeki sarayında da bir arşiv dairesi bulunmaktadır.

¹⁶ Knutsen, s. 42.

¹⁷ A.g.e., s. 30; Wilson ve Dussen, s. 154.

¹⁸ Knutsen, s. 26-27.

¹⁹ William Francis Roemer, *The Ethical Basis of International Law*, Clark – New Jersey: The Lawbook Exchange, 2007, s. 40; Knutsen, s. 42; Antony Adolf, *Peace: A World History*, Polity Press, Cambridge 2009, s. 105.

²⁰ Almanlar’ın Karl I. der Große (Charles the Great, Büyük Karl), Fransız ve İngilizler’in ise Charlemagne ismiyle andıkları, Latince’de Carolus/Karolus Magnus adıyla bilinen Şarlman (742-814), Kutsal Roma Cermen İmparatorluğu’nun kurucusu kabul edilmektedir. Hukuk ve eğitim alanlarında attığı adımlarla kendisinden sonraki dönemleri de etkilemiştir. Bk. Cathal J. Nolan, *The Greenwood Encyclopedia of International Relations*, C. I, Greenwood Publishing, Westport-CT 2002, s. 267.

Kalabalık bir ruhban sınıfı personeliyle ayrıntılı bir şekilde organize edilmiş bir birim olan bu daire, bir “şansölye”nin sorumluluğundadır. Etkili söylev kabiliyetleriyle dikkat çeken bu erken dönem Ortaçağ memurları, sahip oldukları diğer meziyetlere bağlı olarak yabancı saraylara gönderilmişlerdir. Onlardan, aldıkları eğitime bağlı olarak gözlem kabiliyetlerini geliştirmeleri, değerlendirme ve yargılamalarında isabet ve doğruluk refleksini kazanmaları istenmiştir. “Bu memurların eğitiminde –gözlem güçlerini ve yargı yeteneklerini geliştirmek için Ortaçağ arşiv dairesinde kullanılan yöntemlerde– sistematik bir uluslararası ilişkiler çalışmasının habercileri yatmaktadır.”²¹

Şarlman’ın uluslararası ilişkiler düşüncesi açısından önemi salt dış ilişkiler alanında kurumsal bir yapı oluşturmasından ileri gelmemektedir. Onun bir imparatorluk kurup Papa’ya karşı güçlü bir siyasal rakip olarak yükselmesi ve böylece Papalık ile İmparatorluk arasında seküler bir çatışmaya zemin hazırlaması, Batı tarihinde siyasal bir dönüm noktası durumundadır. Onun Papalık’la olan rekabeti, seküler kurumların oluşturulması ve güçlendirilmesi anlamına da gelmektedir. Avrupa’nın her köşesinden önde gelen bilim adamlarını davet ettiği Aachen’daki muhteşem sarayında, kadim yazarlara ait eserlerin toplandığı bir de saray kütüphanesi kurdurmuştur. Katedrallerin ve manastırların yakınlarında okullar açılmasını sağlamış, okuma yazma öğretilmesi için kampanya başlatmıştır. Bu tür girişimler, bilimin koşullarını geliştirmiş ve Batı siyasal düşünce tarihinde yeni bir dönemin başlamasının zeminini hazırlamıştır.²² Şarlman’ın Papalık’la rekabeti, Hıristiyan dünyasının genelinde, siyasal gücün doğası ve siyasal yetkinin dinî ve seküler aktörler arasında bölünmesi hakkında sonu gelmez tartışmaların başlamasına yol açmıştır. “Sonradan ortaya çıkan tartışmalar, teoloji alanında patlak vermiş ve İstanbul ile Bağdat’taki benzer tartışmalardan farklı olarak uluslararası ilişkiler kuramsallaştırmalarının sahasına girmiştir.”²³

Bizans Diplomasinin Uluslararası İlişkiler Tasavvuru

Savaş ve diplomasinin, uluslararası ilişkiler geleneğini şekillendiren temel uygulamalar olduğu gerçeği, Bizans İmparatorluğu örneğinde de kendisini göstermektedir. Ancak bu uygulamaların bir teorisinin olup olmadığı, uluslararası ilişkilerin analitik düşünce geleneğine, bir başka deyişle uluslararası ilişkiler teorisine bir katkı sağlayıp sağlamadıkları sorusunun cevabını vermek kolay değildir. “Burada ifade edilen tanımın ışığında, orta çağdaki Bizans savaş ve diplomasini, kuram ve soyut analiz zeminlerinde temellendirilmiş olarak görmek zordur.”²⁴ İmparator sarayında çok sayıda diplomat ve tercüman bulunmakla birlikte analiz ve kuram geliştirme görevinden ziyade dış işlerin fiilen yürütülmesinden sorumluydular. Öğrenim kurumlarında çok sayıda eğitmen

²¹ Knutsen, s. 35.

²² Şarlman’ın etkisinin büyüklük ve önemini, “Avrupalı kimliği”nin oluşumunu ona dayandıranların bulunuyor olması da göstermektedir. Öyle ki, günümüzde birçokları için o, Avrupa’nın birliği ve entegrasyonunun sembolü durumundadır. Bk. Rosamond McKitterick, *Charlemagne: The Formation of a European Identity*, Cambridge University Press, Cambridge 2008, s. xi, 1, 5, 330.

²³ Knutsen, s. 36.

²⁴ A.g.e., s. 32.

ve bilim adamı yer almış; bu kurumların kütüphaneleri, Yunan ve Roma kaynaklarını büyük çapta içinde barındırmıştır. Fakat Bizans bilimi, Kilise ve Devlet'in belirlediği bir çerçeve içinde varlığını sürdürmüştür. Bilim adamları klâsik öğretim geleneğine hâkimdir; fakat otoriter Kilise/Devlet yapısı ve kadim dönemdeki bilim adamlarına duyulan aşırı saygı, önlerinde bir engel olarak durmaktadır. Bilim adamları geçmişten tevarüs eden miras üzerine sürekli yorumlarda bulunmuştur; fakat bunlar hakkında nadiren şüpheci bir tutum sergilemiş ve eleştirel bir yaklaşım geliştirmekten kaçınmışlardır. Bu yüzden, Bizans dönemine ait orijinal kabul edilebilecek eserleri yine imparatorların vermiş olmasına şaşırılmamak gerekmektedir. Savaş üzerine yazılmış el yazmalarından ikisi *Strategicon* adını taşımaktadır ve biri İmparator Maurice (582-602), diğeri de İmparator III. Leo (717-741) tarafından kaleme alınmıştır. Bir diğer çalışma, İmparator VI. Leo himayesinde hazırlanmış olan *Tactica*'dır.

Bizans'ın maharetli ve becerikli diplomatları uygulamada gösterdikleri başarıyı uluslararası ilişkiler teorisi alanında gösterememekle birlikte bu durum, pratikte önemli bir sorun teşkil etmemektedir. Çünkü Bizans diplomasisi, kendi resmî politik kurumlarını oluştururken Bizans'ı örnek alan komşularını "uluslararası ve devletlerarası bir ilişkiler ağına" dâhil etmeyi başarmıştır. Bu ilişkiler ağı, hile ve entrika yoluna başvurulması ve Bizans sosyal tutumlarının, değerlerinin ve kurumlarının özümsemesi etrafında şekillenmiştir. Bizanslılar'ın diplomasiyi, savaşın farklı araçlarla sürdürülmesi olarak gördükleri söylenebilmektedir. Son tahlilde Bizans diplomasisi fırsatçıdır (*opportunistic*); duruma göre askerî eylem, diplomatik müzakere, İmparatorluk azamet ve haşmetinin gövde gösterisi şeklinde sergilenmesi ya da hediye ve rüşvet verme gibi seçeneklerden birini uygulamaya koymuştur.²⁵ "Bizanslı yöneticiler, sürekli işgal tehlikesiyle karşı karşıyadır. Bunlarla baş ederken, savaş ve diplomasi teknikleri geliştirmişlerdir."²⁶ Bununla birlikte Bizans diplomasi ve politikasının en derin ve en meşum hatası, "büyüklük budalalığı ve imparatorluk gururu"dur.²⁷ Bizans, ruhanî otorite ile dünyevî iktidar arasındaki ilişkiler konusunda da kendisine özgü bir model geliştirmiştir. Avrupa'da Papalık, cismanî ve ruhanî iktidarı elinde tuttuğunu, birincisini imparatora bıraktığını, bu nedenle de onun kendisine hesap vermesi gerektiğini savunurken²⁸ Bizans İmparatoru I. Jüstinyen (Justinianos) (482-565), kilisenin savunulmasını imparatorun görevi saymaktadır. İstanbul'daki ruhbanlar da imparatorla Tanrı arasında aracı bulunmadığını belirtmişlerdir. "Bu, 'papa-imparatorluk' (*Cezaropapisme*) adı ile anılan doktrin en kuvvetli, en kesin ifadesidir."²⁹

Augustine ve Aquinas: Uluslararası İlişkiler Düşüncesinin Kavramsallaştırılması

Dinin bilimsel faaliyetler üzerindeki bu derin etkisinden dolayı Ortaçağ Hıristiyan dünyasının uluslararası ilişkiler anlayışı, *Christendom* ve/veya *Respublica Christiana* (Hıristiyan

²⁵ Averil Cameron, *The Byzantines*, West Sussex: Blackwell, 2000, s. 37.

²⁶ Knutsen, s. 30.

²⁷ Auguste Bailly, *Bizans Tarihi*, (çev. Haluk Şaman), C. II, Tercüman 1001 Temel Eser, t.y., İstanbul, s. 364.

²⁸ Rene-Jean Dupuy, *Uluslararası Hukuk*, (çev. Selahattin Bağdatlı), İletişim Yay., 2. b., İstanbul 1995, s. 10.

²⁹ Bailly, C. I, s. 93.

ülkesi) kavramları üzerine kurulmuştur. Bu ülkenin karşısında, *Non-Christendom* (Hıristiyan olmayanların ülkesi) yer almaktadır. Böylece bir yandan Hıristiyan ülkesinde Hıristiyan olmayanlara yer bulunmadığı kabul edilmiş, diğer yandan da bu iki farklı ülke arasındaki ilişki bir savaş haline indirgenmiştir.³⁰ Dinin evrensellik iddiasına paralel olarak “Ortaçağ zihniyetinin temel düşüncelerinden biri İmparatorluğun tek oluşu idi”.³¹ Clermont Konseyi’nde Hıristiyanlık’ta bir düzenlemeye gidilmesi talebinde bulunan Papa II. Urban’ın bu vesileyle İslâm’a karşı ilk Haçlı Seferi’nin düzenlenmesini teklif etmesi (1095), Hıristiyan olmayan toplumlara yönelik savaşı bakış açısının sonucu olarak görülebilir.³²

Öte yandan Hıristiyan teolojisindeki, önemli ölçüde Hippo’lu Augustine (354-430) tarafından geliştirilmiş olan “ilk/aslı günah” kavramı,³³ çatışma ve savaşların ortaya çıkmasına dinî bir açıklama getirmektedir. Augustine’in, insanın yozlaşması ve günahkâr doğası hakkındaki kötümser varsayımları, siyasal teorileri de etkilemiştir. Kilise mensubu bilim adamları bir taraftan savaşı lanetleyip, zalim tiranların ve güçlü yöneticilerin aşırılıklarını eleştirirken diğer yandan da böylesi tavırların insanoğlunun habis ve günahkâr doğasının doğal bir sonucu olduğunu ileri sürmeye devam etmişlerdir. Ülke olarak savaşı lanetlemek gibi bir tutumdan da uzaktırlar. Çünkü bazı savaşların haklı/meşru olduğunu iddia etmektedirler.³⁴ “Augustine ... Hıristiyanlığı pasif formundan, savaşçı bir yapıya büründürcek arayışlar içine girmiş ve bu çerçevede Kiliseyi korumak için girilen bütün savaşları haklı olarak ilan etmiştir.”³⁵ “Yeryüzü devleti”ne³⁶ ilişkin karamsar görüşlerini insanların bitmeyen hırsları, şeytanî duyguları ve açgözlülükleri gibi sebeplerle açıklayan Augustine, savaşların hiç sona ermeyeceğini ileri sürmüştür.³⁷ Böylece “Augustine, fikirleri itibariyle politika ve uluslararası ilişkiler alanındaki realist düşünce için ilk başlangıç noktalarından birini oluşturmuştur”.³⁸

³⁰ Yurdusev, s. 36-37.

³¹ Bailly, C. II, s. 343.

³² Knutsen, s. 43.

³³ Bk. Tatha Wiley, *Original Sin: Origins, Developments, Contemporary Meanings*, s. 69. Aslı günah doktrini, Hz. Âdem’in Cennet’te işlediği günâhın, insanların ilk atası olması sebebiyle sonraki nesillere geçmesini ifade etmektedir. İlk kez Pavlus tarafından savunulan bu görüş, Augustine tarafından sistemleştirilmiş ve yaygınlaştırılmıştır. Britanyalı rahip Pelagius (ö. 420), Augustine’in (ö. 430) konuyla ilgili görüşlerini 405 yılı civarında okumuş ve onun tezlerine karşı çıkmıştır. Görüşlerini açıklamak için “Özgür İrade Üzerine” (*On Free Will*) ve “Tabiat Üstüne” (*On Nature*) adlı eserlerini kaleme almıştır. Bununla birlikte Kilise Augustine’in tarafını tutmuş, Kartaca Konsili (412) ve Efes Konsili (431) Pelagius’un görüşlerinin savunulmasını yasaklamış ve bunun sonucunda Hıristiyanlık geleneğinde Pelagius’un yaklaşımları sapkınlık olarak nitelendirilmiştir. Bk. *a.g.e.*, s. 67-75; Muhammet Tarakçı, “St. Thomas Aquinas’a Göre Aslı Günah”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.15, S.1, 2006, s. 310-311, 318.

³⁴ Knutsen, s. 38.

³⁵ Deniz Ülke Arıboğan, *Kabileden Küreselleşmeye Uluslararası İlişkiler Düşüncesi*, Sarmal Y., İstanbul 1998, s. 63-64.

³⁶ *Civitas Dei* (Tanrı Devleti) adlı eserinde Augustine, gelecekte kurulacağını ileri sürdüğü bu devletin karşıtı olarak “Yeryüzü Devleti” kavramını ortaya atmış, bu doktrini benimseyen Katolik Kilisesi de kendisini *yeryüzü* devletinde Tanrı devletinin temsilcisi olarak ilan etmiştir. Bk. Peter Brown, *Augustine of Hippo: A Biography*, University of California Press, Berkeley 1975, s. 319.

³⁷ Arıboğan, s. 61.

³⁸ *A.g.e.*, s. 59.

Ortaçağ Hıristiyan siyaset düşüncesinin ikinci önemli temsilcisi, yeni Aristo çevirilerinin derinden etkilediği bilim adamlarından Thomas Aquinas (1225-74)'tır. Devletlerin karşılıklı etkileşimlerinin kesin doğasını bir şekilde kavrama çabası içinde olduğu görülen Aquinas gibi isimlerin bu çabalarında “uluslararası ilişkiler teorisinin gelişmesi için kararlı bir katılım yatmaktadır.”³⁹ Augustine’in doğa yasası hakkındaki düşüncelerini Aristo’nun “doğası gereği toplumsal ve siyasal bir varlık olan insan” düşüncesiyle birleştiren ve Tanrı yasasının insan akli tarafından çözülebilecek olan bölümünü “doğa yasası” olarak adlandıran Aquinas,⁴⁰ Augustine’in, insanoğlunun ilk günâh nedeniyle yozlaştığı ve iyi olan doğasının bozulduğu iddiasını değiştirmiştir. İnsan akıllı bir varlık olduğundan, Tanrı’nın yasasını bilinçli biçimde takip etme kabiliyetine sahiptir.⁴¹ Savaşı bütünüyle reddetmeyen; fakat “haklı savaş” kavramını kullanan Aquinas’a göre saldırıya uğramak, savaşmak için haklı bir nedenin bulunması anlamına gelmektedir. Bununla birlikte, savaşçıların iyi niyetlere sahip olmaları, yani iyiye ulaşılması ya da kötüden kaçınılması amacını taşıyor olmaları gerekmektedir. Ayrıca savaşa karar veren otoritenin bunu toplumun ortak refahı ve mutluluğu için yapıyor olması, kişisel çıkarlarını ön planda tutmaması önem taşımaktadır.⁴² Adaletsizliği önlemeye yönelik doğru bir niyet taşıması durumunda egemen otorite adına sürdürülen bir savaşın meşru sayılması gerekmektedir.⁴³

Akıl (*Ratio*) Yeniden Keşfedilirken: Seküler Uluslararası İlişkiler Düşüncesinin İlk Nüvesi

Aquinas’ın asıl önemi, “akıl” (*ratio*) kavramının itibar ve yaygınlık kazanmasında oynadığı rolde kendisini gösterir. Aristo’nun Latince’ye çevrilmiş bulunan eserlerinin de etkisiyle “akıl”ın insan doğasının en mükemmel ifadesi olabileceği düşüncesinin gelişmeye başladığı bir ortamda Aquinas’ın “Tanrısal akıl” (*Logos*) ile insan akli (*ratio humana*) arasında bir bağ olduğunu öne sürerek akla dinî açıdan yüksek bir konum atfetmesi tepki çekmemiştir.⁴⁴ Hıristiyan askerler XI. yüzyılda, Endülüs’deki Arap savunmasını kırdıklarında, İberya Yarımadası’nı yeniden ele geçirmekten çok daha fazlasını, “ileri düzeydeki Arap medeniyetinin ürünlerini” elde etmişlerdir. Toledo’lu Yahudilerden yardım alarak İspanyolca’ya çevirttikleri Arapça metinler, daha sonra, “Avrupa’nın diğer uluslarının anlayabilmesi amacıyla” Latince’ye tercüme edilmiştir. Bu çalışmanın tamamlanması yaklaşık 150 yılı almış ve “Batı medeniyetinde derinlemesine bir değişime” yol açmıştır. Ekonomi, siyaset ve mantıkla ilgili Hıristiyanlık öncesi metinlerin yeniden keşfi ve geniş bir alana yayılması, aklın konumunun yüceltilmesine ve siyasal kuramsallaştırmaların gelişimine hizmet etmiştir. Böylece akıl, Ortaçağ’ın bitmesine yakın “Hıristiyanlık düşüncesinin baş destekçisi olarak” âdeta imanın yerini almaya başlamıştır.⁴⁵

³⁹ Knutsen, s. 48, 51.

⁴⁰ A.g.e., s. 49, 50-51.

⁴¹ Tarakçı, a.g.e., s. 317; Knutsen, a.g.e., s. 49.

⁴² Arıboğan, a.g.e., s. 70-71.

⁴³ Knutsen, a.g.e., s. 50.

⁴⁴ Jaime García Álvarez, “Reason”, *Encyclopedia of the Middle Ages*, C. II, (ed. André Vauchez, Richard Barrie Dobson ve Michael Lapidge), Fitzroy Dearborn Publishers, Chicago 2000, s. 1216.

⁴⁵ Knutsen, a.g.e., s. 46-48.

Ortaçağ uluslararası ilişkiler düşüncesi açısından çok daha önemli bir isim olan Pierre Dubois (1250-1320), Aquinas'ın Paris Üniversitesi'ndeki son konferanslarına iştirak etmiştir. Uluslararası ilişkiler teorisinin erken dönem gelişimine katkı sağlayan Dubois, bir Hıristiyan devletler federasyonu taraftarı olarak Avrupa'da devletlerarası çatışmalara çözüm bulmaya yönelik bir "devletler konseyi" oluşturulmasını önermiştir. Bu aynı zamanda Kutsal Topraklar'ın Müslümanlar'dan kurtarılmasını da sağlayacaktır.⁴⁶ Dubois'ın çalışmaları, "erken dönem uluslararası ilişkiler teorileştirmesinin üç önemli özelliğini" yansıtmaktadır: Birincisi, yoğun bir şekilde Hıristiyanlık ilkeleriyle şekillenmiştir. İkincisi, Avrupa siyasetinin ve Batılı siyaset teorilerinin yeniden şekillendirilmesi amaçlamaktadır. Üçüncüsü, "erken dönem uluslararası ilişkilerle ilgilenen bilim adamlarına", kendi muhayyileleri çerçevesinde bağımsız biçimde teori geliştirme izni veren bir toplumsal çevre oluşmaya başlamıştır.⁴⁷

Dubois'den daha lâik bir örnek, Ortaçağ'ın fiilî pratiğinden çıkardığı ilkelerle Aristo'dan devraldığı kavramları birleştirmeye çalışan Padua'lı Marsiglio'dur (1275-1343).⁴⁸ Mutlak otoritenin, devlete ait olduğunu ve devlet üzerinde hiçbir gücün olamayacağını savunan, dünyevî işlerde Papalığın egemenliğini reddeden Marsiglio, Papalığın görüşlerine ve iktidarı ele geçirme girişimlerine yoğun eleştiriler yöneltmiştir. Aquinas ve Dubois'ın yanısıra Marsiglio, modern devletin evriminin, Avrupa siyasetinde ciddi değişikliklere nasıl şekil verdiğini sezmektedir. Bu isimlerin, söz konusu değişiklikleri anlamak için sergiledikleri çabanın, "erken dönem uluslararası ilişkiler teorisinin anahtar kaynağını" oluşturduğu ileri sürülmektedir.⁴⁹

Sonuç

Uluslararası ilişkiler teorisinin temelleri her ne kadar "modern devlet" in doğuşundan öncesine uzanıyorsa da bu mirasın "analitik" bir nitelik taşımadığı görülmektedir. Antikitenin fikir dünyası ile çağdaş yaklaşım arasında bir köprü vazifesi gören Ortaçağ düşüncesi, "uluslararası ilişkiler" e ve "dış politika" ya ilişkin belirgin ve açık bir görüş sahibi olmaktan uzaktır. Bununla birlikte Ortaçağ'da birbirinden bağımsız siyasal aktörler arasındaki ilişkiler, bugünkü uluslararası ilişkilerin bir benzeri olarak kabul edilebilir. Bu çerçevede Kilise'nin de uluslararası ilişkilerde belirleyici bir rol oynadığı ve konuya ilişkin düşünceler geliştirmiş olduğu görülmektedir. Bu yönüyle Batı'da Kilise Kanunu'nun ya da hukukunun, tarihsel açıdan, uluslararası ilişkiler biliminin farklı kaynaklarından biri olarak kabul edildiği görülmektedir. Bu, özellikle uluslararası hukuk açısından önem taşımaktadır; çünkü bu alanda çalışan Batılı bilim adamları iki hukukî geleneğe yaslanmışlardır: Kilise yasası ve teamül. Ancak Kilise yasasının bir yandan Hıristiyan teolojisi tarafından desteklense de esas itibarıyla Roma hukukuna dayandığını belirtmek gerekir. Böylece Kilise'nin uluslararası ilişkiler düşüncesi salt dinî değil, aynı zamanda lâik/seküler bir

⁴⁶ William C. Olson and A.J.R Groom, *International Relations Then and Now: Origins and Trends in Interpretation*, London 1991, HarperCollins, s. 5; Knutsen, *a.g.e.*, s. 52; Hayes, *a.g.e.*, s. 84.

⁴⁷ Knutsen, *a.g.e.*, s. 52.

⁴⁸ James Brown Scott, *Law, the State and the International Community*, Clark – The Lawbook Exchange, New Jersey 2003, s. 275.

⁴⁹ Knutsen, *a.g.e.*, s. 53.

temel üzerinde yükselmiş ve zaman içinde modern düşünceye zemin hazırlayacak şekilde bu seküler mecra güç kazanmıştır.

Dolayısıyla nasıl çağdaş uluslararası aktörler ve uluslararası sistem, Ortaçağ dünyasındaki güçlerin ve yapının bir devamı olarak ortaya çıkmış bulunuyorsa Batı'da geliştirilmiş olan günümüz uluslararası ilişkiler düşüncesi ya da kuramı da kökleri Ortaçağ'a uzanan bir düşünce geleneği içerisinde vücut bulmuştur, denilebilir. Şüphesiz bu aynı zamanda düşünce alanındaki bir kırılma, değişim ve dönüşüme de işaret etmektedir. Ancak bu yenilik, değişim ve dönüşüm vurgusu, tarih ve coğrafya ya da zaman ve mekân boyutlarında kendisini gösteren sürekliliğin tümünden göz ardı edilmesine yol açmamalıdır.

Kaynaklar

- ADOLF, Antony, *Peace: A World History*, Polity Press, Cambridge 2009.
- AKIN, İlhan, *Kamu Hukuku*, Beta Basın Yayım, 7. b., İstanbul 1993.
- ÁLVAREZ, Jaime García, “Reason”, *Encyclopedia of the Middle Ages*, C. II, (ed. André Vauchez, Richard Barrie Dobson ve Michael Lapidge), Fitzroy Dearborn Publishers, Chicago 2000.
- ARI, Önder, *Uluslararası İlişkiler*, Der Yay., İstanbul 1987.
- ARIBOĞAN, Deniz Ülke, *Kabileden Küreselleşmeye Uluslararası İlişkiler Düşüncesi*, Sarmal Yay., İstanbul 1998.
- BAILLY, Auguste, *Bizans Tarihi*, C. II, (çev. Haluk Şaman), İstanbul, Tercüman 1001 Temel Eser.
- BROWN, Peter, *Augustine of Hippo: A Biography*, University of California Press, 1975.
- CAMERON, Averil, *The Byzantines*, Blackwell, West Sussex 2000.
- DUPUY, Rene-Jean, *Uluslararası Hukuk*, (çev. Selahattin Bağdatlı), İletişim Y. 2. b., İstanbul 1995.
- GRAVES, Frank Pierrepont, *A History of Education During the Middle Ages and the Transition to Modern Times*, MacMillan, New York 1910.
- HAYES, Carlton J. H., “Medieval Diplomacy”, *The History and Nature of International Relations* ed. Edmund Aloysius Walsh, The Macmillan Company, New York 1922.
- KNUTSEN, Torbjon L., *Uluslararası İlişkiler Teorisi Tarihi*, (çev. Mehmet Özey), Açılım Kitap, İstanbul 2006.
- LINDBERG, David C., “Preface”, *Science in the Middle Ages* içinde (vii-xv), The University of Chicago Press, Chicago 1978.
- MCKITTERICK, Rosamond, *Charlemagne: The Formation of a European Identity*, Cambridge University Press, Cambridge 2008.
- NOLAN, Cathal J., *The Greenwood Encyclopedia of International Relations*, C. I, Greenwood Publishing, Westport-CT 2002.
- OLSON, William C., and A. J. R Groom, *International Relations Then and Now: Origins and Trends in Interpretation*, HarperCollins, London 1991.
- ROEMER, William Francis, *The Ethical Basis of International Law*, The Lawbook Exchange, Clark-New Jersey 2007.
- SCOTT, James Brown, *Law, the State, and the International Community*, The Lawbook Exchange, Clark-New Jersey 2003.
- TARAKÇI, Muhammet, “St. Thomas Aquinas’a Göre Asli Günah”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 15, S. 1 (2006).
- WILEY, Tatha, *Original Sin: Origins, Developments, Contemporary Meanings*.
- WILSON, Kevin ve Jan van der Dussen (Ed.), *What is Europe? The History of the Idea of Europe*, Routledge London 1995.
- YURDUSEV, A. Nuri, “ ‘uluslararası ilişkiler’ ve Öncesi”, *Devlet, Sistem ve Kimlik: Uluslararası İlişkilerde Temel Yaklaşımlar*, (der. Atilla Eralp), İletişim Yay., 7. b., İstanbul 2004, s. 15-55.
- EHLER, Z., MORRALL, Sidney ve John B., *Church and State Through the Centuries. A Collection of Historic Documents with Commentaries*, The Newman Press, Westminster-Maryland 1954.

